

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327 (091) «- 2/06» (075.8)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-144-153

Олена ТІТІКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ЯК СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДЕРЖАВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Анотація. Мета. У статті ставиться мета визначити роль і місце зовнішньої торгівлі як основної форми економічних зв'язків у міждержавних відносинах держав Стародавнього Сходу. Дано оцінку її масштабів і форм упродовж усіх конкретних хронологічних етапів розвитку як окремих регіонів і держав, так і всієї давньосхідної цивілізації. **Наукова новизна.** З огляду на відсутність у вітчизняній історіографії спеціальних публікацій із заявленої проблеми результати дослідження дадуть змогу доповнити знання з історії Стародавнього Сходу як цілісного і багатовимірного явища. **Висновки.** Констатовано, що розвиток зовнішньоторговельних зв'язків між державами і цивілізаціями Стародавнього Сходу супроводжувався стабілізацією, стійкістю і систематичністю, являв собою систему взаємовідносин країн, виробляючих засоби виробництва, і країн, в економіці яких переважало виробництво засобів споживання.

Ключові слова: зовнішня торгівля, міждержавні торговельні відносини, роль держави в розвитку зовнішньоторговельних відносин, торгові організації.

Olena TITIKA

candidate of Historical Sciences, associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

FOREIGN TRADE AS CONSTITUENT OF INTERNATIONAL RELATIONS OF THE STATES OF ANCIENT EAST

Abstract. Purpose. An aim to define a role and place of foreign trade as a basic form of economic connections in the intergovernmental relations of the states of Ancient East belongs in the article. The estimation of her scales and forms is given during all concrete chronologic stages of development of both separate regions and the states and all a long ago east civilization. **Scientific novelty.** Taking into account absence in home historiography of the special publications from the declared problem research results will give an opportunity to complement knowledge from history of Ancient East as integral and multidimensional phenomenon. **Conclusions.** It is established, that development of foreign trade

connections between the states and civilizations of Ancient East was accompanied by stabilizing, firmness and systematic character, showed a soba the system of mutual relations of countries productive capital goods, and countries the production of facilities of consumption prevailed in the economy of that.

Key words: *are foreign trade, intergovernmental trade relations, role of the state in development of foreign trade relations, trade organizations.*

Постановка проблеми. Вивчення історії міжнародних відносин в епоху давньосхідної цивілізації потребує осмислення ролі й місця в них зовнішньої торгівлі як основної форми міждержавних економічних зв'язків. У контексті зазначеного актуальним є розгляд змісту, форм і типів зовнішньоторговельних відносин держав Стародавнього Сходу, визначення ролі зовнішньої торгівлі у формуванні східних цивілізацій як таких, її ролі в системі міжнародних відносин в означену епоху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, що є предметом розгляду в запропонованій публікації, одержала певне висвітлення в працях істориків радянської доби, зокрема, В. Авдієва [1], Д. Редера і К. Черкасової [13], членів авторського колективу першого тому багатотомної праці «Історія Сходу» [9] та ін. В останні десятиліття вона фрагментарно розглядається в працях українських істориків В. Балуха [2], О. Буткевича [3], А. Зінченка [8], О. Крижанівського [10, 11], А. Гаврікової і О. Сарнацького [4], О. Дікарева і Г. Вербицької [7], М. Наумова і Г. Рибачака [12]. Однак у вітчизняній історіографії до цих пір відсутні спеціальні публікації із означеної проблематики.

З огляду на зазначене, автор у статті ставить **мету** – на основі оприлюднених матеріалів з проблеми, проаналізувати стан зовнішньоторговельних зв'язків держав Стародавнього Сходу.

Виклад основного матеріалу. У розвитку міжнародних відносин між спільнотами на Стародавньому Сході важливу роль відігравали міждержавні економічні зв'язки, основною формою яких була зовнішня торгівля. Масштаби, форми і обсяги останньої впродовж усіх конкретних хронологічних етапів розвитку давньосхідних цивілізацій були різними, як були різними й охоплені нею регіони та держави. Водночас, разом із сільськогосподарським виробництвом, що було основою економіки давньосхідних цивілізацій, зовнішня торгівля, хоча й мала допоміжне значення, виступала системоутворюючим фактором у процесі формування цих цивілізацій.

Вирішальну роль у розвитку міждержавної торгівлі відігравав рівень продуктивних сил, якого досягла та чи інша країна або спільнота. Чим більшим ставав рівень їх розвитку, тим більшою ставала потреба в обмінній торгівлі. Велике значення мала наявність природних багатств, які залучалися до господарського використання для виготовлення засобів міждержавної торгівлі. У ті часи такими були родючі землі й можливість їх зрошення, наявність корисних рослин, придатних для вирощування, і тварин, яких можна було приручити, а потім одомашнити. У міру переходу до металевих знарядь певне значення набула наявність руди, що сприяло розвитку ремесла, особливо металургії (у Малій Азії й Закавказзі), й широкому поширенню її техніки в усьому передньоазійському світові. Основні давньосхідні країни (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай, згодом й інші) використовували переваги свого географічного розташування. Незважаючи на істотні відстані й важкопрохідні райони пустель і гірських масивів, окремі давньосхідні країни були пов'язані між собою торговими шляхами. Особливо важливе значення мали великі річкові магістралі – Ніл, Євфрат, Тигр, Інд, Ганг, Янцзи, Хуанхе. Так, Ніл сполучав як окремі частини Єгипту, так і всю країну загалом – з областями Тропічної Африки на Півдні та районами Середземного моря на Півночі. Євфрат і Тигр зв'язували окремі частини Месопотамії, а все Межиріччя – з районами Перської затоки, Північною Сирією, Закавказзям та Малою Азією. Східними притоками та долинами Тигра шляхи вели з Месопотамії на територію Іранського Плоскогір'я і Середньої Азії, а звідти – у сусідні райони Азії. Через сирійсько-месопотамський степ і пустелю торгові шляхи із Месопотамії вели до середземноморського узбережжя Сирії і Фінікії, з якого відкривалися морські шляхи, котрі з'єднували Передню Азію з дельтою Ніла і островами Егейського моря, зокрема з Кіпром і Критом. Мала Азія й острівний район Егейського моря, подібно мосту, єднали Передню Азію з Європою.

У процесі розвитку міждержавних економічних зв'язків у стародавньосхідних цивілізаціях поступово сформувалися два типи міждержавної торгівлі. Перший – експортно-імпортна торгівля, за якої експорт здійснювався заради ввезення товарів, що не виготовлялися всередині держави. Наприклад, такий тип торгівлі в III–I тис. до н. е. набув широкого розвитку у Вавилонії, яка експортувала тканини. Це було результатом суспільного поділу праці у вавилонській цивілізації, а імпортувала вона метал, металеві вироби, ліс та вироби з деревини. Другий тип – транзитна торгівля, пов'язана з одержанням додаткових прибутків. Щоправда тут можна виділити два підтипи. В межах першого, купці, які транзитом перевозили товари до далеких країн, були зобов'язані продавати їх частину в середині країни, через яку пролягав торговий шлях. Другий передбачав торгівлю заради перепродажу для отримання прибутку. Зокрема, транзитний тип торгівлі найбільшого поширення набув у фінікійців [7, с. 13].

Оскільки у стародавню епоху держава ще не була відокремлена від економіки, то й торгівля не була відокремлена від держави як інституту управління й повністю контролювалася нею, причому контроль поширювався і на зарубіжні території. Здійснювався він через інститути факторій і кару, які виконували посередницькі функції у міждержавному обміні. Факторії по суті були першими торговельними представництвами, створюваними державами у віддалених регіонах, з метою регулювання, з одного боку, торговельних відносин між державами, а з іншого – забезпечення безперервності торговельних відносин. Якщо факторії були повністю залежними від держави, то кару являли собою общину факторій, об'єднання, статус котрого був значно вищий, ніж факторій, адже вони мали власний статут і у відповідності з ними регулювали свої відносини з торговельними сторонами. Кару були менш залежними від правителя, а відтак і від держави, й часто їхня діяльність взагалі не підлягала контролю. Нерідко кару об'єднували у своїх межах купців певної країни чи території задля взаємодопомоги і взаємопідтримки. Особливо зростає роль кару, коли запровадили взаємне приватне кредитування, спрямоване переважно на погашення внутрішніх платежів, що можна розглядати як схожість з торговельним кредитом. У II–I тис. до н. е. більш помітною стала спеціалізація в міжнародній торгівлі, зокрема і серед купецтва. Існували групи купців, які спеціалізувалися на оптовій торгівлі, продавці в кредит, фрахтівники, агенти, контролери і скарбники торгових домів [4, с. 41].

З утвердженням у країнах Давнього Сходу державної регламентації господарського життя в цілому, подібне відбувалося й у сфері міжнародної торгівлі зокрема. Вся торгівля здійснювалася під контролем держави. Державний вплив і регламентація зовнішньої торгівлі здійснювалися через інститут «тамкару», який був поширений в Шумері, Вавилонії, Ассирії. Тамкари – це колишні вільні купці перетворені державою на своїх службовців у ранзі торговельних агентів палацу правителя чи храму. Тамкари зазвичай наділялися повноваженнями контролювати зовнішню торгівлю, функціями митаря, а також виконували обов'язки збирача натуральних податків, а пізніше – контролера за грошовими надходженнями до скарбниці палацу правителя або храму. Водночас тамкару не просто залежав від правителя відповідного рівня, він був повноважним представником цього правителя як носія ознак державності. Через інститут тамкару правителі утримували розподіл експортно-імпортних товарів, здійснювали захист караванів і окремих купців та заступництво (зокрема, правове) щодо власних купців на територіях і в країнах, з якими підтримувалися постійні торговельні зв'язки. Нерідко правителі надавали купцям близький до дипломатичного статус недоторканності [4, с. 41; 12, с. 14].

За результатами археологічних досліджень, встановлено, що вже наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. з Нижньої Месопотамії, з храмів, що були центрами збору номових запасних фондів, до далеких країн відправлялися торгові агенти – тамкари – обмінювати нижньомесопотамські хліб і тканини на ліс, метали, рабів і рабинь [9, с. 46]. Під час розкопок у царських гробницях міста Ура Ранньодинастичного періоду (бл. 2750–2300 рр. до н. е.) було виявлено багато виробів із золота, сердоліку (з Індії), лазуриту. Дослідники вважають, що ці товари потрапляли в Шумер через країну Мелухху, котра

була розташована, ймовірно, у східній частині Аравійського півострова (деякі дослідники розташовують її в Індії) [13, с. 121].

Подальшого розвитку зовнішня торгівля на теренах Месопотамії набула після об'єднання Північного і Південного Дворіччя та створення міцної, централізованої держави за часів Саргона Аккадського (XXIV ст. до н. е.). Зокрема, ним була введена єдина система мір і ваги, внаслідок чого посилився обмін між різними частинами країни і зарубіжжям. Із документів ми дізнаємося, що худоба і молочні продукти доставлялися із Лагаша в Аккад, а звідти вивозилися на південь тканини і зерно. Намагаючись розвивати в основному зовнішню торгівлю, до чого спонукала нестача найнеобхіднішої промислової сировини, яку доводилося доставляти з-за кордону, Саргон і його нащадки проводили енергійну загарбницьку політику, здійснювали походи в гірські країни, багаті різною сировиною – металами, камінням, будівельною деревиною, особливо кедровою. Підкоривши велике місто Марі на середньому Євфраті, Саргон перетворив його в опорний пункт для подальшого просування в Сирію і Кілікію. Перською затокою кораблі доставляли Саргону індійські товари. Припускається, що це була не пряма торгівля і здійснювалася вона через проміжні країни Східної Аравії [13, с. 125].

Активну зовнішню торгівлю у XXII–XXI ст. до н. е. намагалися проводити і царі III династії Ура (царство Шумеру і Аккада). Головну роль у ній відігравали царські агенти тамкари, а караванна торгівля повністю знаходилася в руках царя [13, с. 127]. Особливо великого розвитку зовнішня торгівля набула у Стародавньому Вавилоні. Вигідно розташований в осерді Месопотамії, де зближувалися русла Тигра і Євфрата й перехрещувалися найважливіші річкові та караванні шляхи, Вавилон набув великого економічного і політичного значення, особливо за царювання Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), який об'єднав під своєю владою майже все Дворіччя. З огляду на вигідне географічне розташування і постійно втручаючись в господарське життя країни, державна влада намагалася централізувати й зовнішню торгівлю. Цю торгівлю вели тамкари, які торгували або за дорученням царського палацу, або на власний страх і ризик. Керували цією торговельною діяльністю особливі державні чиновники, котрі називалися «вакіль тамкари». Із Вавилонії, як аграрної країни, вивозили передусім сільськогосподарські продукти – пшеницю, ячмінь, рослину олію, фініки, шерсть. Окрім того, із Сіппара – центра шерстоткацького виробництва – вивозили, зокрема до Еламу, шерстяні тканини. Натомість із Еламу до Вавилонії привозили металеву руду (мідь і срібло), з Ассирії – свинець та інші метали, а із сусідньої гірської країни Гутіума – рабів [1, с. 70].

Подальше розширення і посилення Вавилонського царства позитивно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі. Так, уже за першої династії Вавилон перетворився на потужний торговий центр не лише Месопотамії, але й сусідніх країн. Вавилонські купці енергійно торгували у сусідніх країнах, купуючи і продаючи різні товари. Вартість останніх встановлювалася за цінами, які діяли на одному з іноземних ринків, наприклад в Тупліаші. Вавилоняни мали торгові зв'язки з о. Крит, Сирією та фінікійськими містами на східному узбережжі Середземного моря. У караванній торгівлі між Вавилоном і Сирією брали участь і напівкочові племена, які населяли широкі степи, розташовані між Євфратом і Середземним морем, зокрема ханайці. Ці племена степових скотарів володіли великими табунами овець і віслюків, обмінювали в містах Месопотамії шерсть та шерстяні тканини та інші товари [1, с. 71].

Одним із центрів міждержавних торговельних зв'язків на території Дворіччя була Ассирія. Якщо починаючи з XVIII ст. до н. е., провідним центром, який контролював майже всю торгівлю південної частини Передньої Азії, був Вавилон, то північна частина Передньої Азії, включаючи Північну Сирію, Малу Азію й Вірменію, у цей період уже знаходилася під значним економічним впливом Ассирії. Ассирійці утворювали свої торгові колонії в країнах населених хеттами, здійснюючи з ними жвавий торговий обмін. У торгівлі між Ассирією і країнами Малої Азії помітне значення мали метали. Ассирійські колоністи привозили до Малої Азії з Північного Ірану олово, а з Месопотамії – ремісничі вироби, натомість вивозили мідь, свинець і срібло, якими була багата Мала Азія [1, с. 351; 13, с. 189].

Зовнішньоторговельні зв'язки Ассирії в наступні періоди історії держави суттєво залежали від міждержавних відносин на території Месопотамії, але їхній рівень переважно був невисокий. Ситуація кардинально змінилася в позитивному напрямку в IX–VII ст. до н. е., за умов існування могутньої військової Ассирійської держави. Адже тут перетиналися важливі торговельні шляхи, які з'єднували різні країни і області Передньої Азії. Річками та каналами до Ассирії з іноземних країн привозилися різні товари, а з Ассирії караванними шляхами товари доставлялися в області Вірменії, в райони великих озер – Вана й Урмії. Важливі дороги вели на захід від Тигра у Північну Сирію і до кордонів Малої Азії через Насібін і Харран до Кархемиша і через Євфрат – в області населені хеттами. Великий караванний шлях пролягав з Ассирії на Пальмиру і далі до Дамаска. Всі ці шляхи, зрештою, вели до великих портів, розташованих на берегах Середземного моря [1, с. 367–368].

Певну роль у міждержавних торговельних зв'язках за часів розквіту відіграла й Хеттська держава. Її територія мала доволі вигідне географічне розташування в Малій Азії, відтак була зручною для транзитної торгівлі, виступаючи своєрідним мостом, що сполучав Азію з Європою. Крім того, гори, що оточували місцеві степи, містили у своїх надрах метали, головним чином мідь, срібло і свинець. Хетти володіли не лише «горами срібла» (як часто називали сучасники Тавр), але й вміли добувати мідь і залізо. У середині II тис. до н. е. хетти вивозили залізо навіть до Єгипту. Розкопки в Кархемиші засвідчили істотне поширення заліза з XII ст. до н. е. у Північній Сирії та Північно-Західній Месопотамії. Втім багатства хеттів не обмежувалися металом, які мали також камінь і дерево, зокрема кедрове. Оскільки серед різних видів ремісничої сировини перше місце належало металевим рудам, це сприяло розвитку металургії, особливо виготовленню бронзових і залізних знарядь і різних видів зброї, якою хетти також торгували. Зовнішня торгівля стала й однією з вагомих причин піднесення могутності Хеттської держави в XIV–XIII ст. до н. е. [1, с. 271, 273, 281].

Торгівля з іншими країнами і народами посідала поважне місце й у міжнародних стосунках Стародавнього Єгипту. Необхідність доставки до Єгипту сировини й збуту власної продукції визначала напрямки найважливіших торгових шляхів. Основною торговою магістраллю Єгипту завжди був Ніл, який з'єднував його окремі частини та всю країну з Нубією. Дорога до Азії пролягала з Дельти через Синай і Палестину. На захід від долини Нілу пролягали різні шляхи в західні оазиси, а на схід – до Червоного моря великий шлях проходив по ущелині Ваді-Хаммамат.

Витоки зовнішньоторговельних зносин у Єгипті беруть початок уже в епоху Стародавнього Царства (бл. 2800–2400 рр. до н. е.). Проте до епохи Пізнього Царства зовнішня торгівля не особливо процвітала через відсутність у країні товарного виробництва (відтак збувався не товар, а надлишки продукції, виготовленої для власних потреб), значної географічної ізоляваності Єгипту, забезпеченості його власною промисловою сировиною та можливості для єгиптян легко грабувати суміжні території. У період Стародавнього Царства єгиптяни обмінювали свої ювелірні вироби, ароматичні олії, мед, тканини, алебастровий посуд тощо на бивні слона, хутра, пахощі, ебенове дерево у нубійців; міррову смолу, дошки міррового дерева, електрику у мешканців країни Пунт (вважається, що вона знаходилась на території Сомалі чи на півдні Аравії); промислову деревину в сирійських племен; деревину, оливкову олію тощо в жителів фінікійського міста Бібл, яке було найважливішим центром єгипетської торгівлі в Азії; здійснювали обмінну торгівлю з о. Крит [10, с. 66] та привозили різні товари із сусідніх областей Північної Африки, приміром, особливу олію з Лівії [1, с. 159].

Варто взяти до уваги те, що для характеристики тогочасних зовнішньоекономічних зв'язків Єгипту деякі дослідники вважають неприйнятним вживання терміну «торгівля», оскільки вони нерідко зводилися до звичайного пограбування сусідів військовими методами. Так, О. Крижанівський наводить, як приклад, метод «торгівлі» елефантинського номарха Хуфхора з нубійцями: «Він з'являвся до них на чолі сильного військового загону й перелякані нубійські вожді задарма віддавали йому своїх биків і кіз, аби він лише довго не затримувався в гостях» [11, с. 73].

У часи Середнього Царства (2050–1700 рр. до н. е.) єгипетські фараони відправляли напівторговельні-напіввійськові експедиції в Нубію, країну Пунт, а також встановили тісні торговельні зв'язки з Месопотамією та Східним Середземномор'ям, яке перебувало в залежності від Єгипту, а попередні випадкові зв'язки з о. Крит стають більш регулярними. За придбані товари єгиптяни розраховувалися зерном, одягом, міддю, а наприкінці Середнього Царства – й золотом [11, с. 73]. Однак завоювання гіксосами Єгипту негативно позначилося на його торговельних зв'язках із зовнішнім світом. З відродженням, після перемоги над гіксосами Єгипетської держави в період Нового Царства (бл. 1580 – 1070 рр. до н. е.), відбулися істотні зміни в усіх сферах господарства, пов'язані з широким розвитком зв'язків не лише з найближчими сусідами, але й більш віддаленими країнами Азії, Африки а й почасти Європи (Крито-Мікенського світу). Якщо в період Стародавнього і Середнього царства торгівлею займалися самі фараони або уповноважені ними особи, то в період Нового царства торгівлю (звісно, під пильним патронатом фараонів) вже здійснювали купці та міжнародні торговельні корпорації. Фараон Рамзес II проводив політику, спрямовану на активізацію зовнішньої торгівлі, а також забезпечення покровительства іноземному купецтву у своїх володіннях, держава стала опікуном і захисником торгівлі. Втягнення країни у світову систему торговельних відносин призвело до її політичної децентралізації і самостійності номів у політичному житті, що зумовило здійснення ними самостійної економічної політики, зорієнтованої часто на включення в торговельні цикли міжнародних купецьких корпорацій [6, с. 292].

Із Палестини і Сирії єгиптяни вивозили продукти сільського господарства – зерно, рослинну олію, вино, мед і худобу; з Лівану доставлявся будівельний ліс; з приморських міст Фінікії привозилися цінні вироби ремесла, зокрема тканини. Через Сирію, особливо через Бібл, до Єгипту йшло багато транзитних товарів з Месопотамії, Малої Азії, островів Егейського моря. Так, із хеттських областей Північної Сирії і Малої Азії єгиптяни одержували залізо, з Кіпру – мідь, з Мітанні – коней, колісниці, розкішні вироби із золота і лазуриту, тканини, одяг; із Вавилону – породистих коней, золото і дерево. Ця торгівля здійснювалася як сухопутними так і морськими шляхами. Розвиток торгівлі у Східному Середземномор'ї вимагав охорони морського судноплавства, у чому Єгипет спирався на допомогу кіпрського царя.

Розширилася й єгипетська торгівля з племенами, які населяли острова Егейського моря і материкову Грецію. У район Егейського моря єгиптяни вивозили золото, кам'яні посудини, слонову кістку, фаянсові та інші вироби художнього ремесла, а ввозили різні товари егейського походження. В означений період посилилася торгівля Єгипту з далекими і багатими південними країнами – Нубією і Пунтом, до яких споряджалися торгові й військові експедиції [1, с. 197–198]. Значно активізувалася торгівля Єгипту з іншими країнами в епоху Пізнього Царства (кін. XI – IV ст. до н. е.). Це було пов'язано із входженням до господарського життя єгиптян торгово-грошових відносин, а також із тим, що, на відміну від часів, коли Єгипет, будучи могутньою державою, одержував залізо, мідь, олово, промислову деревину тощо у вигляді воєнної здобичі та данини від залежних народів, тепер усе це він мусив купувати.

Включення ж Єгипту до складу римських володінь в епоху ранньої Римської імперії (принципату Августа) забезпечило Риму торговельні шляхи Червоним морем до Індії та Нілом у глиб Африки – в Ефіопію. По території Єгипту пролягали головні торговельні шляхи в Аравію та Індію, звідки ввозилися цінні породи деревини, свинець, бавовна, індиго, прянощі, предмети розкоші й туалету [2, с. 426]. У «Географії» Страбона наведені дані про цілі флотилії торгових кораблів, що мандрували на південь Червоним морем [14, с. 144].

Особливо важливою в розвитку міждержавної торгівлі на Давньому Сході була роль Сирії й Фінікії, які вже у III тис. до н. е. були зв'язані торговими і політичними відносинами із сусідніми державами. Сприяли цьому порівняно висока продуктивність тамтешнього сільського господарства, розквіт ремесел і вигідні природно-географічні умови. Фінікійські та сирійські міста знаходилися в центрі перетину важливих торгових шляхів, з'єднуючих країни Передньої Азії з басейном Середземного моря, з Африкою й Аравією. Торгові

каравани досягали Сирії й Фінікії, рухаючись сухопутними і морськими шляхами із Малої Азії, із Месопотамії, із Аравії, від Червоного моря й із Єгипту. Сухопутно-караванна торгівля, яка здійснювалася як в'ючним, так і колісним транспортом, охоплювала величезну територію від північного узбережжя Сирії до затоки Акаба на березі Червоного моря, включаючи весь Ханаан. Істотне значення для фінікійської торгівлі мали добре розвинуте мореплавство й лісові багатства розташованих неподалік від торгових фінікійських центрів гір Лівану й Антілівану, а також сусідніх гірських областей Малої Азії, Закавказзя, Північної й Середньої Сирії та Палестини. Цінні породи дерева (кедр, кілікійська і приморська сосна тощо), зокрема, будівельного і щоглового призначення, у великій кількості експортувалися фінікійцями до Єгипту, Месопотамії та в інші регіони [1, с. 301–302].

На розвиток міждержавної торгівлі на Стародавньому Сході суттєвий вплив мала й фінікійська колонізація басейну Середземного моря. Ще в XVI ст. до н. е. фінікійці заснували низку колоній на о. Кіпр, частині південного узбережжя Малої Азії й в усьому басейні Егейського моря, а в I тис. до н. е. центр колонізації перемістився до Західного Середземномор'я. Значні фінікійські торгові факторії виникли на островах Сицилія, Сардинія, Мальта, на Балеарських островах, на узбережжі Галлії, Північної Африки й Іспанії, з якої доставлялося у великій кількості срібло, а також транзитним шляхом олово із Британії й бурштин із узбережжя Балтійського моря. Фінікійці заснували торгові факторії-колонії й у східних країнах. Так, у Месопотамії на Євфраті такою була Еддана, на ринках Тіри продавалися товари, привезені з Вірменії, а з Аравії фінікійці одержували прянощі. Чимало колоній фінікійці мали на території Єгипту, зокрема в Мемфісі розташовувався їхній спеціальний торговий квартал. Проникали фінікійці й далеко на південь. Саме фінікійські моряки на замовлення єгипетського фараона Нехо (бл. 600 р. до н. е.) здійснили плавання навколо Африки, відпливши із Єгипту по Червоному морю, й повернувшись через три роки із заходу Середземним морем [1, с. 306–307; 13, с. 200–201].

У VII–VI ст. до н. е., завдяки розвинутій посередницькій торгівлі, досягла економічної могутності колишня фінікійська колонія Карфаген, що був центром розподілу сировинних матеріалів у Середземноморському басейні. Так, сюди з Центральної Африки йшов караванний шлях, яким у великій кількості доставлялися золото, слонова кістка, шкури тварин, раби, із Сардинії постачався хліб, срібло і мідь, із Іспанії – олово, залізо і бурштин, що приходив з північних країн. Торгова монополія і мита становили головну статтю прибутків карфагенян й вони охороняли її всіма засобами. Про характер карфагенської торгівлі знайомить наведена Геродотом інформація: «Є в Лівії країна і народ по той бік Геркулесових стовпів; приходячи до них для торгівлі, карфагеняни вивантажують свої товари з кораблів, розкладають їх поруч на морському березі, потім повертаються на свої судна і розводять дим. Помітивши дим, тубільці підходять до моря, за товари залишають золото і йдуть назад. Карфагеняни виходять на сушу і роздивляються чи досить залишено золота за товари; якщо досить, то золото вони забирають і відпливають, якщо ж недостатньо, то знову сходять на кораблі і там чекають; тубільці знову з'являються, додають золота стільки, щоб задовольнити карфагенян [5, с. 299].

Для Фінікії і Сирії важливе значення мала і торгівля з хеттськими країнами, звідки здавна доставлялися метали (доречно зазначити, що саме з розвитком фінікійсько-хеттської торгівлі було пов'язане проникнення хеттів у Сирію, котре в кінцевому рахунку призвело до завоювання значної частини Сирії хеттськими царями в кінці XVII ст. до н. е.), а також з країнами Егейського моря. Історичні джерела свідчать, що фінікійці нерідко застосовували розбійницькі методи при торгівлі з місцевим населенням. Про один із таких випадків свідчить Геродот: «Перевозячи єгипетські і асирійські товари в багато країн, фінікійці прибули в Аргос і зайнялися розпродажем своїх товарів. На п'ятий чи шостий день після їхнього приїзду, коли все майже було продано, прийшла на морський берег у числі інших жінок дочка тамтешнього царя Інаха, на ім'я Іо... Жінки стояли на кормі корабля і купляли товари, які сподобалися їм найбільше. Між тим фінікійці, попередньо змовившись, накинулися на жінок. Більша частина жінок врятувалися втечею, але Іо і декілька інших були захоплені фінікійцями. Затягнувши жінок на корабель, вони спішно відплили до Єгипту» [15, с. 49].

Помітне місце в зовнішньоторговельних зв'язках Давнього Сходу посідала і Палестина, де завдяки поєднанню сільськогосподарської й ремісничої діяльності місцевого населення та різноманітності еколого-географічного середовища й порайонної спеціалізації виробництва зовнішня торгівля за обсягами та інтенсивністю переважала внутрішню торгівлю. Із Палестини до Фінікії, Єгипту, Двуріччя, Південної Аравії вивозили олію, деревину, прянощі, сіль та інші товари, а ввозили сировину і предмети розкоші – золото, срібло, слонову кістку, дорогоцінне каміння, тканини та ін. Починаючи з VIII ст. до н. е., завозилися грецькі вино й олії [9, с. 358].

Зовнішня торгівля відіграла неабияку роль й у господарському житті Ахеменідського Ірану. Зумовлювалося це тим, що до складу Перської держави входили народи з давніми торговими традиціями, а у самій Персії існували чудові караванні шляхи. Один із них пролягав від Егейського узбережжя Малої Азії на Сарди і Сузи через Євфрат, Вірменію, Ассирію і далі вздовж Тигра до середини Месопотамії, другий – із Вавилону через Загр до кордонів Бактрії й Індії, й третій, особливий, – який перетинав Малу Азію від Іссської затоки до Синопа, з'єднуючи район Егейського моря із Закавказзям і північною частиною Передньої Азії. Завдяки сприянню центральної державної влади, розвивалася не лише сухопутна, а й морська торгівля. Про це свідчить відновлення за наказом Дарія I, побудованого фараоном Нехо II, каналу від Нілу до Суєцу та здійснена за його наказом спеціальна морська експедиція під керівництвом грека Скілака у 518 р. до н. е. вниз по річці Інд в Індійський океан і далі до Червоного моря. Однак, оскільки перси не мали особливого торгового хисту, міжнародну морську торгівлю в державі Ахеменідів тримали у своїх руках переважно фінікійські купці [1, с. 489; 11, с. 341–342].

У багатомісячній історії Стародавнього Китаю найактивніші зовнішньоторговельні зв'язки припадають на період правління династії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.). Наприкінці II ст. до н. е. зовнішня політика імператора У-ді була спрямована на завоювання на північному заході чужеземних територій, підкорення сусідніх народів, розширення зовнішніх ринків і панування на міжнародних торгових шляхах, а китайці, завдяки Великому Шовковому шляху, проникли досить далеко на захід. Через Східний Туркестан китайські каравани направлялися в район південних оазисів та римського басейну і в області, розташовані між річками Аму-дар'я і Сир-дар'я. Особливо тісні торгові взаємовідносини китайці встановили з Ферганою та Бактрією, звідки торгові каравани прямували до Індії і Парфії, і далі до Середземномор'я. Із Китаю каравани везли залізо (яке за твердженням Плінія Старшого вважалося «кращим у світі»), нікель, золото, срібло, лакові вироби, дзеркала й інші предмети ремесла, але, перш за все, шовкові тканини і шовк-сирець. У Китай доставляли цінні породи дерева, хутра, барвисті килими, ліки, прянощі, парфуми і косметику, ювелірні вироби і кольорове скло, напівдорогоцінне й дорогоцінне каміння та інші предмети розкоші, рідкісних звірів і птахів, рослини (саме в цей час Китай запозичив із Середньої Азії виноград, квасолю, люцерну, шафран, деякі сорти баштанних культур, гранатове й горіхове дерева), а також рабів (музикантів і танцюристів), з Бактрії – коней і верблюдів. Таким чином, при У-ді Ханьська імперія встановила зв'язки з багатьма державами на території Індії, Ірану і, розташованими далі на захід, країнами аж до Середземномор'я. У ці країни щорічно відправлялися більше десяти посольств, які супроводжували великі торгові каравани. Через Персію і Сирію китайські товари потрапляли навіть у Римську імперію [1, с. 589; 9, с. 446–447].

Одночасно з активною зовнішньою політикою на північному заході, У-ді здійснив широку експансію в південному і північно-східному напрямках, у результаті якої були встановлені торговельні зв'язки з державами Південного Китаю, Північного В'єтнаму, Індостану, Кореєю і Японією. Широко розвинута зовнішня торгівля, у поєднанні з завойовницькою політикою, забезпечували збагачення рабовласницької китайської аристократії [1, с. 589].

Торгівля, зокрема зовнішня, була важливою складовою господарського життя й стародавніх індійців. Джерела свідчать, що харалпське населення мало тісні торговельні зв'язки із своїми близькими і далекими сусідами – Південною Індією, Афганістаном, Белуджистаном, Іраном, Середньою Азією, Месопотамією, збуваючи там бавовняні

тканини, золото, слонову кістку, цінну деревину та купуючи метали, коштовні камені тощо. У Буддійський період індійські купці, за підтримки держави, встановили тісні торговельні зв'язки з Цейлоном, Бірмою, Південною Аравією й доправляли традиційні індійські товари – прянощі, діаманти, перли, текстиль, вироби із слонової кістки – в країни елліністичного світу. Характерним явищем у царині зовнішньої торгівлі було те, що індійські купці завжди продавали своїх товарів більше, ніж купували чужих. У Класичну добу, за умов нового політичного об'єднання країни та зростання господарської спеціалізації й покращення транспортних можливостей, індійська міжнародна торгівля значно активізувалася. У цей час індійські кораблі з традиційними індійськими товарами швартувалися біля берегів Цейлону, Африки, країн Середземномор'я, Південно-Східної Азії. На ринках Стародавнього Риму великим попитом користувалися індійські спеції, вироби із золота й слонової кістки, золототканна парча. На батьківщину ж індійські купці доставляли вина, папірус, олії, окремі метали, сезам, ладан, мед тощо. Важливу роль у розвитку зовнішньої індійської торгівлі з сусідніми країнами відігравав Великий Шовковий шлях, який мав відгалуження в Індію [11, с. 400–401].

Висновки. Проведений аналіз торговельних зв'язків між державами Стародавнього Сходу дозволяє зробити наступні висновки. Загалом, розвиток міжнародної торгівлі як основної форми міжнародних економічних відносин у стародавню епоху супроводжувався стабілізацією торговельних стосунків між державами і цивілізаціями, стійкістю і систематичністю обміну продуктами, матеріальними цінностями, сировиною, розширенням структури товарного обміну (зокрема, й за рахунок такого специфічного товару, як жива робоча сила, що було пов'язано з насильницькою міграцією підкореного населення), поступовим збільшенням значення зовнішньої торгівлі аж до її переважання в III–II ст. до н. е. над внутрішньою торгівлею. Історія розвитку міждержавних торговельних зв'язків на Стародавньому Сході являла собою систему взаємовідносин країн, які продукували засоби виробництва (видобуток металів і каміння, використання лісових запасів, виробництво шкур, розведення тяглової худоби), та країн, в економіці яких переважало виробництво засобів споживання (землеробських продуктів).

Список літератури

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока. Высшая школа, 1970. 608 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: в 3-х т. Т. 2. Чернівці: Наші книги, 2008. 848 с.
3. Буткевич О. В. Історія міжнародного права. Київ: Ліра, 2013. 416 с.
4. Гаврікова А. С., Сарнацький О. П. Становлення інститутів тамкару і кару. *Тиждень науки*. Запоріжжя: ЗНТУ, 2015. С. 41–42.
5. Геродот. Історія: в 9 кн. / пер. с греч. Г. Стратановського. Ладомир, 1999. 752 с.
6. Державне управління в країнах Стародавнього Сходу / Авт. кол.: С. Адамович та ін. Буча: Золоті Ворота, 2015. 565 с.
7. Дікарев О., Вербицька Г. Іноваційні стратегіями еліти давнього світу: мир, війна, торгівля. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: мат. Міжн. конф.* Київ: КНУКіМ, 2017. С. 35–48.
8. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до початку новго часу. Вінниця: Нова книга, 2002. 434 с.
9. Історія Востока: в 6 т. Восток в древности. Восточная литература, 1997. 688 с.
10. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ: Либідь, 1996. 480 с.
11. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 2002
12. Наумов М. С., Рибак Г. І. Міжнародні економічні відносини: становлення і сучасні особливості. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. С. 11–24.
13. Редер Д. Г., Черкасова Е. А. Історія Древнього мира: в 2 ч. Ч. 1. Просвещение, 1985. 288 с.
14. Страбон. Географія: в 17 кн. / пер. с греч. Г. Стратановського. Наука, 1964. 944 с.
15. Хрестоматія по історії Древнього мира / под ред. В. Струве. Гос. уч.-педаг. изд-во, 1951. 336 с.

References

1. Avdiev, V. I. (1970) History of the Ancient East. Ed. 3-rd [in Russian].
2. Balukh, V. O. (2006) History of ancient civilisation. Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Butkevych, O. V. (2013) History of International Law. Kyiv [in Ukrainian].
4. Gavrikova, A. S., Sarnatskyi, O. P. (2015) Establishment of the Institutes of Tamkar and Punishment. *Week of science. Zaporizhzhia*, 41–42. [in Ukrainian].
5. Herodotus (1999) History in 9 books [in Russian].
6. Adamovych, S. & others (ed.) (2015) Public Administration in the Countries of the Ancient East. Bucha. [in Ukrainian].
7. Dikarev, O., Verbytska, G. (2017). Innovative Strategies of the Ancient World Elite: Peace, War, Trade. Ukraine and the World. *Theoretical and Practical Aspects of Activities in the Field of International Relations*, 35–48. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Zinchenko, A. (2002) History of Diplomacy: From Antiquity to the Beginning of Modern Times. Vinnytsia. [in Ukrainian].
9. History of the Orient in 6 vols. (1997) Orient in Antiquity [in Russian].
10. Kryzhanivskyi, O. P. (1996) History of the Ancient East. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kryzhanivskyi, O. P. (2002) History of the Ancient East. Second edition. Kyiv [in Ukrainian].
12. Naumov, M. S., Rybak, G. I. (2021) International economic relations: formation and modern features. Kharkiv [in Ukrainian].
13. Reder, D. G., Cherkasova, E. A. (1985) History of the Ancient World in 2 parts. P. 1 [in Russian].
14. Strabon (1964). Geography in 17 books [in Russian].
15. Struve, V. (ed.) (1951) Textbook on the History of the Ancient World [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 28.05.2024
Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024